SUN'IY INTELLEKT VA NEYROTEXNOLOGIYALAR ASRIDA INSONNING KONSTITUTSIYAVIY HUQUQLARI VA SHAXSIY DAXLSIZLIGI KAFOLATLARI

Qosimjonova Muxlisa Abdujabbor qizi

Annotatsiya: Mazkur tezisda sun'iy intellekt va neyrotexnologiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida insonning shaxsiy hayot daxlsizligi, fikrlash erkinligi va shaxsga doir ma'lumotlarini himoya qilish kabi konstitutsiyaviy huquqlariga tahdid soluvchi omillar tahlil qilinadi. "Neyrohuquqlar" konsepsiyasi, Chili, Yevropa Ittifoqi va xalqaro tashkilotlar tajribasi o'rganilib, O'zbekiston Respublikasining 2023-yilgi Konstitutsiyasi hamda "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonun normalari asosida neyroma'lumotlarni huquqiy himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, neyrotexnologiyalar, neyrohuquqlar, mental daxlsizlik, kognitiv erkinlik, neyroma'lumotlar, shaxsiy hayot daxlsizligi, shaxsga doir ma'lumotlar, konstitutsiyaviy huquqlar.

XXI asrda sun'iy intellekt (SI) va neyrotexnologiyalarning uyg'unlashuvi inson huquqlari tizimi uchun mutlaqo yangi vaziyatni yuzaga keltirdi. Miya-kompyuter interfeyslari, elektroensefalografiya (EEG) asosidagi maishiy qurilmalar, emotsiyalarni aniqlovchi algoritmlar endi faqat tibbiyot muassasalarida emas, balki ta'lim, mehnat munosabatlari, marketing va hatto huquqni muhofaza qilish sohasida ham qo'llanilmoqda. SI algoritmlari miya faoliyatiga oid signallarni tahlil qilib, insonning kayfiyati, diqqati, moyilliklari va ayrim hollarda niyatlari haqida xulosa chiqarishga qodir bo'lib bormoqda. Natijada insonning ichki dunyosi, ya'ni azaldan eng daxlsiz soha hisoblangan ong va fikrlar ham texnologik ta'sir obyektiga aylanish xavfi paydo bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasining 2023-yilda yangi tahrirda qabul qilingan Konstitutsiyasi inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni va qadr-qimmatini oliy qadriyat deb e'lon qiladi. Konstitutsiyaning 31-moddasida har kimning shaxsiy hayot daxlsizligi, shaxsiy va oilaviy sirga hamda o'ziga doir ma'lumotlarni himoya qilish huquqi mustahkamlangan. Shuningdek, Konstitutsiya har kimga fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligini kafolatlaydi. Biroq bu normalar an'anaviy axborot munosabatlarini nazarda tutgan holda shakllangan bo'lib, ularda "fikrning o'zi" — hali tashqariga ifoda etilmagan aqliy jarayonlar — himoya obyekti sifatida alohida ko'rsatilmagan. Neyrotexnologiyalar esa aynan ifoda etilmagan fikr va his-tuyg'ularga bevosita kirish imkonini bermoqda.

"Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonun biometrik va genetik ma'lumotlarni alohida himoya talab etiladigan toifaga kiritgan. Ammo miya faoliyatini qayd etish orqali olinadigan neyroma'lumotlar qonunda alohida toifa sifatida ajratilmagan. Vaholanki, neyroma'lumotlar biometrik ma'lumotlardan farqli o'laroq, faqat shaxsni identifikatsiya qilish uchun emas, balki uning ruhiy holati, sog'lig'i, siyosiy va diniy qarashlari, hatto kelajakdagi xatti-harakatlari haqida xulosa chiqarish uchun ham ishlatilishi mumkin. Bundan tashqari, inson o'z miyasi signallarini ongli ravishda nazorat qila olmaydi, shu bois bunday ma'lumotlarni yig'ishga beriladigan "rozilik" ko'pincha haqiqiy ixtiyoriy rozilik bo'lmaydi.

Ilmiy adabiyotlarda bu muammolarga javob sifatida "neyrohuquqlar" konsepsiyasi shakllandi. M. Iyenka va R. Andorno insonning yangi huquqlari sifatida kognitiv erkinlik, mental daxlsizlik (mental privacy), mental yaxlitlik va psixologik uzluksizlik huquqlarini tan olishni taklif etgan. R. Yuste boshchiligidagi olimlar guruhi esa "Nature" jurnalida neyrotexnologiyalar va SI sohasida shaxsiy

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

daxlsizlik va rozilik, shaxsiyat va mustaqillik, imkoniyatlarni kengaytirishdan teng foydalanish hamda algoritmik kamsitishga qarshi kurash kabi to'rtta ustuvor axloqiy yo'nalishni asoslab bergan. N. Farahani esa "kognitiv erkinlik" huquqini zamonaviy inson huquqlarining asosiy elementi sifatida ko'rib chiqadi.

Xorijiy davlatlar ushbu g'oyalarni qonunchilikka joriy eta boshladi. Chili 2021-yilda dunyoda birinchi bo'lib Konstitutsiyasining 19-moddasiga o'zgartirish kiritib, ilmiy-texnik taraqqiyot inson ruhiy faoliyati va undan olingan ma'lumotlarni himoya qilgan holda amalga oshirilishi lozimligini belgiladi. 2023-yilda Chili Oliy sudi tijorat EEG qurilmasi ishlab chiqaruvchisiga foydalanuvchining neyroma'lumotlarini o'chirib tashlash majburiyatini yuklagan. AQShning Kolorado va Kaliforniya shtatlari 2024-yilda neyroma'lumotlarni maxfiy shaxsiy ma'lumotlar qatoriga kiritdi. Yevropa Ittifoqining Sun'iy intellekt to'g'risidagi reglamenti (AI Act) esa ongdan tashqari (subliminal) manipulyatsiya usullarini qo'llovchi tizimlarni, shuningdek, ish joylari va ta'lim muassasalarida emotsiyalarni aniqlash tizimlarini taqiqlagan.

Xalqaro darajada ham muhim qadamlar qo'yilmoqda. BMT Inson huquqlari kengashi 2022-yilda "Neyrotexnologiyalar va inson huquqlari" to'g'risidagi 51/3-son rezolyutsiyani qabul qildi. IHTT (OECD) 2019-yilda neyrotexnologiyalar sohasida mas'uliyatli innovatsiyalar to'g'risidagi tavsiyani, Yevropa Kengashi esa 2024-yilda sun'iy intellekt va inson huquqlari to'g'risidagi Doiraviy konvensiyani qabul qildi. YUNESKO Bosh konferensiyasining 2025-yilda Samarqandda bo'lib o'tgan 43-sessiyasida neyrotexnologiyalar etikasi bo'yicha Tavsiyaning qabul qilinishi esa O'zbekiston uchun ushbu sohada milliy qonunchilikni rivojlantirishga alohida ramziy va amaliy turtki beradi.

Yuqoridagi tahlil asosida quyidagi takliflarni ilgari suramiz. Birinchidan, Konstitutsiyaning 31-moddasida nazarda tutilgan shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi mazmuniga mental daxlsizlik, ya'ni insonning ruhiy faoliyati va undan olingan ma'lumotlarning daxlsizligi ham kirishini Konstitutsiyaviy sud talqini yoki qonun darajasida mustahkamlash. Ikkinchidan, "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonunga "neyroma'lumotlar" tushunchasini kiritib, ularni alohida himoya qilinadigan toifaga kiritish, ularni uchinchi shaxslarga sotish va tijorat maqsadida profillash uchun ishlatishni taqiqlash. Uchinchidan, jinoyat protsessida, mehnat munosabatlarida va ta'lim jarayonida shaxsdan majburiy tarzda neyroma'lumot olishni, shuningdek, emotsiyalarni aniqlovchi SI tizimlarini qo'llashni qonun bilan cheklash. To'rtinchidan, neyrotexnologik qurilmalarni bozorga chiqarishdan oldin inson huquqlariga ta'sirini baholashni majburiy qilish va shaxsga doir ma'lumotlar sohasidagi vakolatli organga tegishli nazorat vakolatlarini berish.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt va neyrotexnologiyalar inson salomatligi va imkoniyatlarini kengaytirishda ulkan salohiyatga ega bo'lsa-da, ular insonning eng so'nggi "qo'rg'oni" — ong va fikr erkinligiga ham tahdid solishi mumkin. Shu bois konstitutsiyaviy huquqlar tizimi texnologik taraqqiyotdan ortda qolmasligi, inson qadr-qimmati va shaxsiy daxlsizlik kafolatlari yangi texnologik voqelikka moslashtirilishi lozim. O'zbekiston uchun bu sohada oldindan, ya'ni texnologiyalar ommaviy tus olishidan ilgari huquqiy kafolatlarni yaratish strategik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonuni. 2019-yil 2-iyul, O'RQ-547-son // lex.uz.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2030-yilgacha sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-358-son Qarori. 2024-yil 14-oktabr // lex.uz.
4. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt. 1966-yil 16-dekabr.
5. UN Human Rights Council. Resolution 51/3 "Neurotechnology and human rights". A/HRC/RES/51/3. 2022.
6. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. — Paris, 2021.
7. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Neurotechnology. — Samarkand, 2025.
8. OECD. Recommendation of the Council on Responsible Innovation in Neurotechnology. OECD/LEGAL/0457. 2019.
9. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law. CETS No. 225. 2024.
10. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 (Artificial Intelligence Act) // Official Journal of the EU. 12.07.2024.
11. Ley N° 21.383 que modifica la Carta Fundamental para establecer el desarrollo científico y tecnológico al servicio de las personas. Chile, 2021.
12. Ienca M., Andorno R. Towards new human rights in the age of neuroscience and neurotechnology // Life Sciences, Society and Policy. — 2017. — Vol. 13, No. 5.
13. Yuste R., Goering S. et al. Four ethical priorities for neurotechnologies and AI // Nature. — 2017. — Vol. 551. — P. 159–163.
14. Farahany N.A. The Battle for Your Brain: Defending the Right to Think Freely in the Age of Neurotechnology. — New York: St. Martin's Press, 2023.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.